

VENDER, KURER OCH ESTER.

NAGRA IDEER OM MARITIMA ORTNAMN.

Jag har nyligen i en uppsats, som publicerats på tyska och engelska ("Holznägel und Geschichte" i Deutsches Schiffahrtsarchiv nr 8 1985 och "Treenails and history" i festskriften In honorem Evert Baudou, Umeå 1985) ställt upp en maritimarkeologiskt grundas hypotes om den källfattiga tiden i Sveriges äldre medeltid. Det gäller närmare bestämt perioden c 1080-1200.

Jag föreställer mig där att Sveriges östkust under denna tid varit utsatt för samma våldsamma anlopp av östliga piratflottor som det bättre källförsedda Danmark (och i viss mån även Norge).

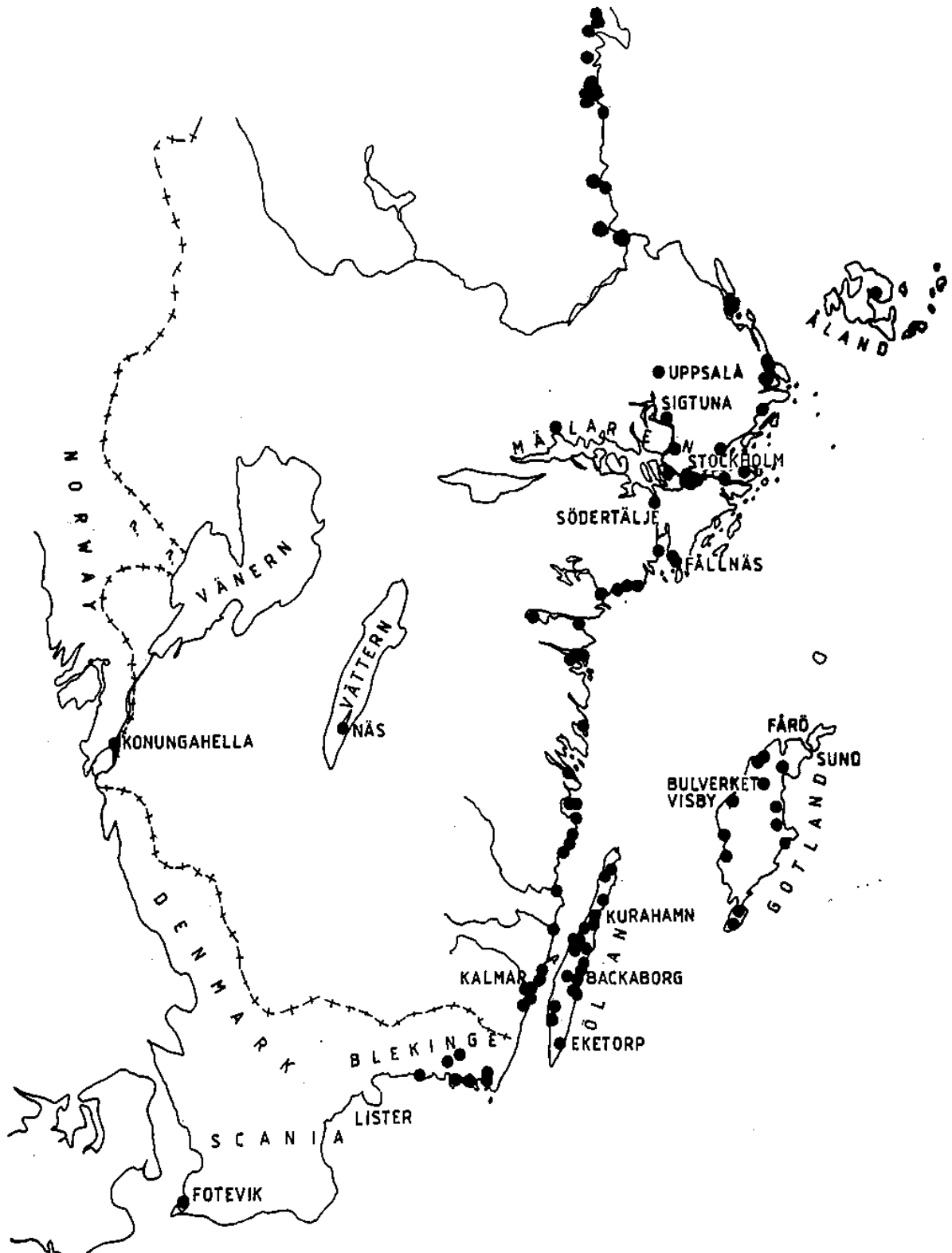
Som belägg härför väljer jag 1) träpinnade slaviska fartygsvrak (fynd från Eketorp, Öland 6-700-tal, Bulverket, Gotland, 1200? Lund och Löddeköpinge(?) under 1000-talet i Skåne, Södertälje i Södermanland: jfr Falster i Danmark: Jan Skamby Madsen i Bottnisk Kontakt II Mariehamn 1984, där ett helt skeppsvarv för dylika fartyg kommit i dagen) 2) sten- och pålspärrar i mängd efter östkusten med Stäk- och Pål-namn. (jfr Westerdahl: 'Farledsspärrar ännu en gång' i Medd/MAS nr 1/81) 3) uppkomsten av försvarskyrkor och borgar/befästningsverk i tidig medeltid i samma område, samt 4) de få historiska källor, som ändå finns.

Även när det gäller försvarsverk av typ farledsspärrar har jag vägletts av danska erfarenheter (se t ex Ole Crumlin Pedersen: 'Helnaes-spaerringen' i Fynske Minder 1973 med karta och om Fotevik i 'Pugna forensis?' Malmö 1984). Ännu under det gångna året har där nya fynd och undersökningar gjorts

Av någon anledning (ointresse? lättja? brist på pengar?) har man inte gjort någonting alls i Sverige, med undantag för Blekinge, men det är nu över tio år sedan/rapporter i Blekingeboken 1967 1969 (Atterman) och 1974 (Frykman/Sandström)/. Visserligen pågår undersökningar av pålkransar kring medeltida slott i Sverige, genom främst Harry Alopaeus, nu senast vid Stegeborg i Slätbaken, men det är inte riktigt samma sak. Emellertid kan dessa första försök även leda till dateringar av närbelägna farledsspärrar.

Det har förvisso funnits andra hot än de som kommit från öster under den aktuella perioden, men jag vill bedöma det östliga som det avgörande.

Förhoppningsvis kan uppsatsen fungera som en utmaning till inte minst marinarkeologer, att undersöka och datera anläggningar och

Försvarsåtgärder vid Sveriges östkust i tidig medeltid; tornkyrkor, försvarstorn, stenhus, pålspärrar m m (prod C Westerdahl)

fartygsvrak av dessa typer. (jfr Medd/MAS nr 3/82 s 6, där MAS t o m åtagit sig saken!!!)

Nu råkar vi även ha utlandets ögon på oss!

Faktum är att det redan glunkas om en polsk översättning av min uppsats.

Detta gäller dock inte bara Sverige utan även Åland, södra Finland och Estland.

Ett problem, som jag inte lyckats klara ut -och hittills ingen annan heller- är de estniska och kuriska flottornas skeppsteknologi: var de möjligen också träpinnade som de slaviska? Eller var de järnlinkade, sydda eller surrade samman?

Jag nämner på flera ställen i min uppsats, att jag inte har tagit upp ortnamnen som ett belägg i diskussionen.

Det gäller då i första hand ortnamn på Kur- Est- och Liv-(efter Livland). De vanligaste förövarna på östkusten var nämligen enligt de få källorna östersjöfinnar, eller ester och kurer. De senare kan möjligen även ha haft baltiskt ursprung.

Anledningen till min tveksamhet är att ortnamnen av denna typ är svårbedömbara(vilka ortnamn är inte det?)

Namnledet Kur- i ortnamn är säkert vanligast i meningen 'kur'= 'liten koja eller litet skydd för fågeljakt(möjligen annan jakt, t ex säljakt).'

Est-namnen kan delvis förväxlas med namn på Häst- (betesöar för skärgårdsböndernas hästar). Roslags-h förekommer i folkmålet vid stora delar av östkusten, alltså inte bara i Roslagen.

Det enda kända Liv(e)-namnet(Live hamn i Tjust enligt Schück: 'Leding och konungshamn' i Sjöhistorisk årsbok 1950: s 109 med karta)verkar dessutom kuriöst. Se dock nedan- om Kärö- och övrig intressant namnmiljö!

I denna uppsats skall jag dock ta upp saken på nytt.

Det som föranlett mitt nya intresse är emellertid inte i första hand de nu nämnda namnlederna.

Det gäller i stället namnen på Vind-. I danska(och troligen även sydsvenska mål) har 'vender' haft formen 'vinder' under medeltiden.

Problemet är förstas det, att 'vind' också helt enkelt kan betyda 'bläst'(lat 'ventus' = 'vind'). Så tolkas det i en rad av ortnamn av den framstående ortnamnsforskaren Ivar Modéer (Vindholm och Väderö, Namn och Bygd 1932, s 138f)

Där återfinns sådana kända namn som den stora ön Vindö vid Värmdö i Stockholms skärgård(windø i kung Valdemars jordabok från c 1300)med sitt intressanta maritima läge, och desutom en rad Kugg-namn(Kuggmaren m fl). Kanske var det här seglaren första gången uppfattade sig få vind i seglen vid utfarten från innerskärgården?

Ett annat Vindö, en storgård och lastageplats i Östra Ed, Tjust, Småland, torde dock ha annan bakgrund(vilken?), liksom t ex Vindetallen i Mönsterås, vilket också påpekas av Modéer.

Vad sedan gäller Stora och Lilla Vindåsen, öar vid Smådal-arö och Vindåsen, en tydlig bergformation på fastlandet, som även markerats i sjökortet, vid Hulöhamn i Loftahammar (på östsidan ligger just Live hamn)kan man ju fråga sig om inte platsen liknats vid en 'vindås' en trolig svensk (och säkert dansk)form för fvn'vindåss '= 'liggande gångspel i fartyg.'(jfr Fritzners norska ordbok, Falk Altnordisches Seewesen 1912 s 81 och Söderwalls medeltidsordbok suppl 1069). Verbet 'vinda' används i betydelsen 'hissa', såväl om ankare som segel, ännu i senare tid.

Ett vårdkasenamn, ön Vindsböte i Aspöja skärgård, Östergötland, tolkas också av Modéer som syftande på vind, eller blåst, i likhet med skärnamn som de utsatta Vindskvalpen, Vindskärven i Blekinge.

Vi befinner oss då fortfarande i den sveapräglade östkust, där 'vinder'troligen kallats 'vender.' Annars kunde det kanske ligga nära till hands att uppkalla vårdkasen efter det folkslag den skyddade mot? Tyvärr har vi inga motsvarigheter och inte heller finns det några riktigt gamla namnformer, som kan visa på hög ålder för detta ortnamn.

Däremot finns det ett par andra Vind-namn där förutsättningarna är gynnsammare.

I Blekinge ligger nämligen hela två Vindhamn.

I Asarum ligger Vindhamn(1748 Windhamn)och vid Inlängan, Torhamn Vinn(e)hamn.

Ohlsson(1939: 223), som är en eminent kännare av Blekinges ortnamn, har något avvikande åsikter mot Modéer om dessa namns bakgrund. Hamnarna är inte alls utsatta för storm och oväder, som de borde vara, om betydelsen var 'blåst', tvärtom är de utmärkta ankarplatser i skydd för nästan alla vindriktningar.

Just i fråga om dessa två sydliga namn vill jag alltså ifrågasätta om de inte i stället syftar på 'vind(er)'= 'slaver, vender,' i detta fall i meningen sjöfarare av denna nationalitet.

De slaviska angriparna har i källorna speciellt oroat Danmark och Skåneland ända sedan vikingatidens senare del(900-1000-tal).

I Blekinge har de dock åtminstone under 1100-talet mött konkurrens av kurer och ester(ännu 1203).

Men det kanske intressantaste sydsvenska namnet på Vind ligger vid Hallands norra kust.

Det är Vindö i Kungsbackafjorden, Ölmevalla socken, ånyo ett intressant maritimt läge med bl a Kugg-namn(Kugga-viken).

För att få lite perspektiv på detta ortnamn tvingas vi göra en djupdykning i källorna.

I slutet av augusti år 1157 var den blivande danske kungen Valdemar(den store)på flykt i Kattegatt och undkom med nöd och näppe en våldsam höststorm.

Däremot drabbades en stor slavisk flotta av samma storm, en av dem som just då hemsökte Danmarks kuster, ja, kanske även Norges(1135 hade pommerska pirater under furst Ratibor plundrat och bränt Konungahälla, Norges största och viktigaste stad)

Nordens störste medeltide historieskrivare, Saxo Grammaticus, som skrev sitt berömda verk Gesta Danorum(Danernas bedrifter)c år 1200, inte långt efter händelserna, nämner episoden något kortfattat:

"Denna natt drevs slaverna till Halland i en flotta på 1.500 skepp och förliste(där). De som kom i land togs av daga med svärd."

(i latinsk version: "Eadem nox sclavos ad Hallandiam mille quingentarium nauium classe appulsos naufragio obruit. E quibus quotquot vivi in littus euaserant ferro piclitati(?) sunt." Efter Christiansen II 1981 s 410 Saxo Lib XIII fol CXLVI)

Det framgår inte hos Saxo var händelsen ägde rum.

I den samtida Knytlingasagan ges en bättre vink:

"Samma kväll förliste sex hundra vendiska skepp vid Jölu-hólmar."

(I isländsk form: "En þat sama kveld förusk sex hundruð Vinðaskip vid Jóluhólma." Danakonungasögur, Islensk Fornrit XXXV, Reykjavík 1982 s 290, i dansk översättning av J P Aegidius Knytlinge saga, København 1977, s 152).

Var ligger då Jóluhólmar?

Redan den gamle danske historikern P Fr Suhm hade ett gott uppslag (Historie af Danmark VI s 261).

Han föreslog skären utanför godset Tjolöholm just i Kungsbackafjorden. Ett av dessa är just vårt Vindö.

De äldsta namnformerna för Tjolöholm är 1231 Thiulfö, Valdemars jordabok Thiollö, Tiollö 1597 (H Ståhl: Ortnamnen i Hallands län del 3, Bebyggelsenamn i norra Halland, Uppsala 1980 s 112).

Varför det i så fall heter Jóluhólmar och inte Tjóluhólmar kan inte förklaras här. Det är förlora flera ortnamn i detta avsnitt av Knytlingasagan som är oidentifierade och kanske visar på äldre eller missuppfattade namnformer. Än idag verkar Tjolöholm egendomligt.

Tipset verkar i övrigt helt rimligt. Föfinns det inte många holmar att välja på i Halland!

De vendiska fartygen bör ha drivit i land vid bl a Vindö.

De överlevande har attackerats av uppskrämda, och kanske också hämndlystna, kustbor och dödat här och på närbelägna stränder, i enlighet med Saxos notis.

Ön Vindö i Kungsbackafjorden kan alltså ha fått sitt namn år 1157. Vad hette den förut? (T)Jóluhólmar?

Med säkerhet ligger i så fall rester kvar av de vendiska vraken i området.

Kungsbackafjorden är ett huvudområde för fynd av äldre skeppsvrak i Halland. Om något är träpinnat vet vi ännu inte...

KUR-NAMN.

Bland de intressanta Kur-namnen finns inte mindre än två Kurö i Mälaren, till yttermera visso i mycket spännande läge och namnmiljö, ett Kurö som en nu ihopvuxen del av Ridön utanför inloppet till Västerås, ett annat öster om en annan Ridön, utanför Björkö (Birka)

(jfr här om tolkningen Erik Brate: En forntida ö i Namn och Bygd 1914 s 87 och Nils Ahnlund: Stockholms historia före Gustav Vasa Sthlm 1953 s 15.)

Det tredje möjliga Kur-namnet av högre valör skulle vara Kärehamn på Öland, bästa hamnen på östsidan av ön, som i Karlskrönikan (6604) skrivs "Cura hamn."

Detta kan även vara bakgrunden till Kårö med Kungshamn (och Livehamn- se ovan!) i Loftahammar, Tjust.

EST-NAMN.

Bland Est-namn/obs! att även kurer kunde uppfattas som ester; de sedvanliga estniska piraterna kom dock från Ösel/Saarema(a)/ kan påminnas om det berömda Estbröte i Mälaren, som verkligen i sägnen förknippats med estniska pirater vid 1200-talets början (Stahre/Fogelström/Ferenius/Lundqvist: Stockholms gatunamn 1983 s 440f)

Övriga Est-namn har i huvudsak legat efter den gamla medeltida itinerarieleden från 1200-talet, som räckte från Blekinge till Reval (Tallinn) i Estland. Här har naturligtvis även seglat helt civila ester!

Estö är således namnet på en större ö vid denna farled nära Nynäshamn.

Bland andra namn finns t ex Estholmen S Västervik i Tjust, Esten och Esta haln, klippor på 1600-talet i Blekinge (Ohlsson 1939 s 28), fiskevarpet Ästesand i Småland (Modéer 1933 s 95)

Här väljer jag som särskilt intressant Estenäs (Ästenäs) på Vålö (itinerariets waldø), med Kungshamn, Bjärkö m fl viktiga inslag i namnmiljön.

Namnen förekommer även på Åland. Stora Estö ligger i Föglö och Östra och Västra Estesjär vid Kökar.

I södra Finland är bakgrunden till Est-namnen ännu lite knepigare, eftersom den estniska kusttrafiken där ständigt legat nära till hands.

Esthamnsfjärden finns t ex vid Borgå. Estlotan heter en ö SO Helsingfors

Gunvor Kerkkonen hävdar, att en del Est-namn här kan beteckna mark och bebyggelse som tillhört Padis kloster i Estland (Västnyländsk kustbebyggelse under medeltiden SSLSF: 301, s 60f)

BOSÄTTNING, TRÄLAR.

Även i Sverige hänför sig en del Est-namn, främst i inlandet, till bosättning av ester (Hjalmar Lindroth: Estnisk bosättning i Sverige under äldre tider, Ymer 1916)

Det kan emellertid även finnas sådana namn med krigisk bakgrund.

Saken kompliceras en aning av det faktum att trälarna kom från dessa områden -och träldomen i senare medeltid sannolikt förknippades med esternas öde under de grymma tyska riddarordningarna. Jfr namnparet slaver /slavar som uppkommit i mellaneuropeisk tradition, sannolikt redan på merovingertiden (vendeltiden (c 550-800 e Kr)!

En motsvarighet till de svenska Träl-namnen är de estniska Ori-namnen, som betyder samma sak. I åtskilliga fall har de syftat på trälarna, som infångats i Sverige och andra delar av Skandinavien.

Man skulle i detta sammanhang kunna fråga sig vilken verklighet som ligger bakom ett kustnamn som Trälhavet utanför Stockholm.

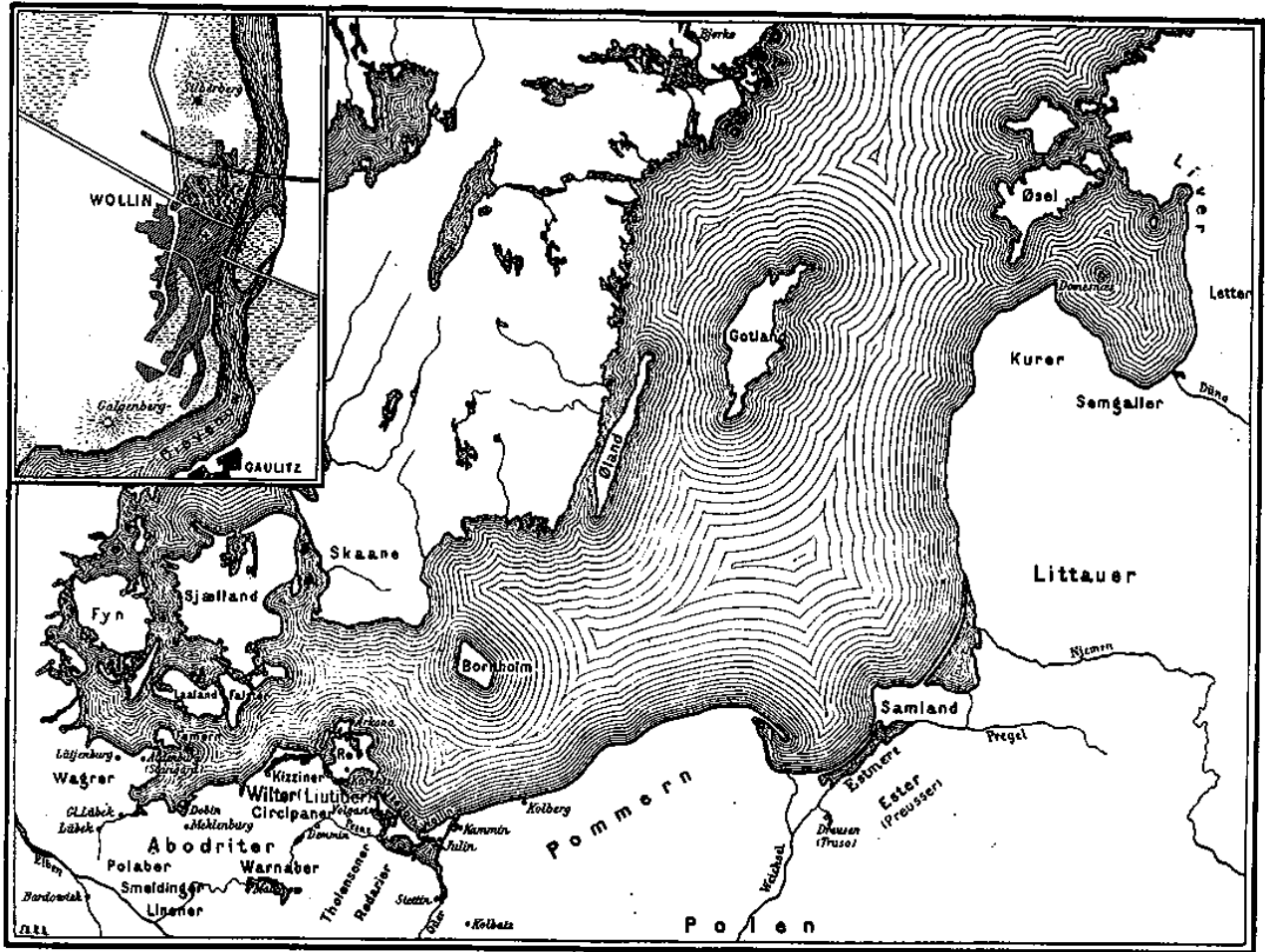
Som jag tidigare har antytt är det svårare att avgöra vilka namn på Häst-(Hest-), som döljer ett ursprungligt Est-.

Slutligen kan man fråga sig om det i svenska ortnamn kan döljas någon hänvisning till det tredje stora fiendefolket i öster, nämligen karelarna. Sannolikt har de i största allmänhet identifierats med ryssarna, eftersom de sorterades under Novgorod, Nordeuropas största stad i äldre medeltid.

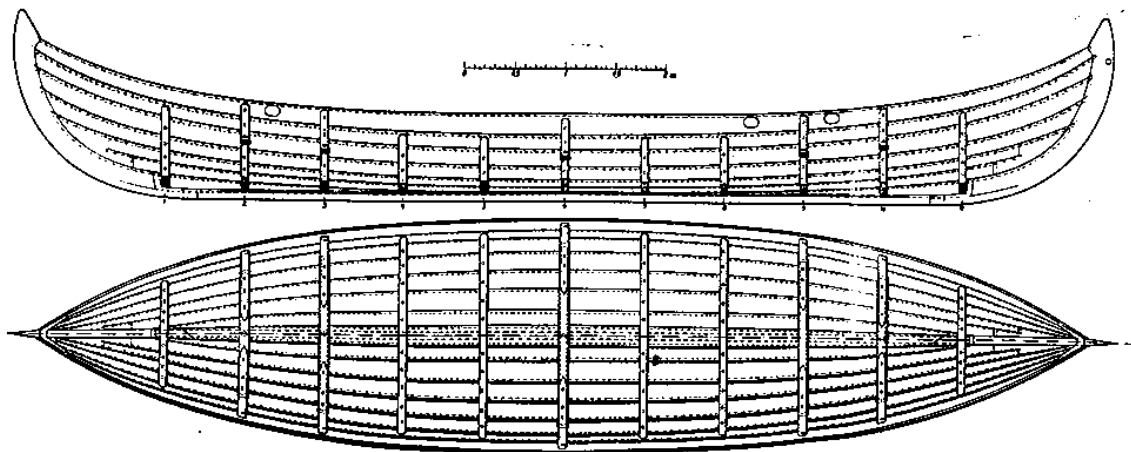
Dock vet vi att Karlö, som är det svenska namnet på Hailuoto, Bottenvikens största ö, belägen utanför Uleåborg, ursprungligen hetat Karelö.

Genom Uleälven hade karelarna länge sin främsta innerfarled mot norr, i krig som fred.

Christer Westerdahl

De slaviska och estnisk-kuriska flottornas aktions-
område i centrala Östersjön (efter Steenstrup 1900)

Rekonstruktion av Gdansk-Orunia (Danzig-Ohra) II,
ett slaviskt skepp från vikingatiden.